

Mevr. Mr. S.W.E. Rutten

Wetenschappelijk medewerkster RIMO
Rijksuniversiteit Limburg te Maastricht

MOSLIMS IN DE NEDERLANDSE RECHTSPRAAK

1. Inleiding

Met de komst van moslims werd Nederland geconfronteerd met een bevolkingsgroep voor wie op tal van (rechts)gebieden normen en waarden golden die binnen de Nederlandse samenleving voor die tijd niet of nauwelijks bekend waren. Met het verstrijken van de tijd bleek het verblijf van deze bevolkingsgroep niet tijdelijk te zijn maar moest gerekend worden op een permanent verblijf. Tevens werd duidelijk dat de beleving van de cultuur waarin deze moslims hadden geleefd ook in Nederland voor vele van hen van belang bleef. De vraag rees op welke wijze de verschillende groepen met ieder hun eigen culturele achtergronden binnen één samenleving zouden kunnen bestaan. Zou er sprake moeten zijn van integratie, hetgeen gepaard gaat met eenzijdige of wederzijdse aanpassingen, of moest de voorkeur gegeven worden aan het naast elkaar bestaan van meerdere culturen, of zou wellicht een combinatie mogelijk zijn? Voor welke vorm ook zal worden gekozen, in een democratische samenleving zullen bij een confrontatie van verschillende culturen, de hieruit voortvloeiende problemen niet volledig kunnen worden voorkomen. De mate waarin getracht wordt dergelijke problemen tegemoet te treden is afhankelijk van diverse factoren, zoals de graad van tolerantie binnen een samenleving, de hoeveelheid en aard van de problemen, de wil om hieraan iets te doen, administratieve mogelijkheden, en de kenbaarheid van de problematiek. Voor dit laatste geldt dat vele spanningen die optreden bij een botsing van culturen, niet aan de oppervlakte komen. Maar ook als dit wel het geval is, en zelfs als dergelijke spanningen en daarmee gepaard gaande problemen in de publiciteit worden gebracht, is kenbaarheid niet meer gewaarborgd wanneer de problemen verdwijnen in een massa van papieren. In 1985 werd het RIMO door het Ministerie van Binnenlandse Zaken in de gelegenheid gesteld na te gaan welke problemen zich in dit verband zoal in de Nederlandse rechtspraak, in het bijzonder de gepubliceerde rechtspraak, hadden gemanifesteerd. In dit onderzoek werd bij de selectie van beslis-

singen als criterium gehanteerd dat bij de casus een moslim moest zijn betrokken en een verschil tussen Nederlandse en islamitische socio-juridische normen het probleem (mede) bepaalde. Getracht werd na te gaan of islamitische normen en waarden, zoals deze tot uiting kwamen in opvattingen en gedragingen van moslims in Nederland, doorwerking hadden in de Nederlandse rechtspraak.

In onderstaande beschouwing zal op een aantal aspecten van de onderzoeksresultaten nader worden ingegaan. In hoofdzaak zal dit beperkt blijven tot een selectie van niet-IPR-casus. Allereerst komen aan de orde casus waarin -ook in de ogen van niet-moslims- sprake is van typische religieuze handelingen. Aan de orde komen achtereenvolgens: de vestiging van moskeeën, de toelating van imams in Nederland, en het gebed zelf. Ten tweede worden casus behandeld waarin islamitische religieuze handelingen een meer juridisch aspect vertonen, en door de Nederlandse autoriteiten niet zonder meer, of althans niet volledig als de uitoefening van een religieus recht worden erkend. In dit verband komen aan de orde: de vrijdag in de Islam in het kader van de Winkelsluitingswet, arbeidsvrije dagen op islamitische feestdagen, en het weigeren arbeid te aanvaarden met een beroep op cultureel-religieuze achtergronden. Als laatste worden casus behandeld waarin in Nederland wordt geconfronteerd met het huwelijk zoals dit door moslims gewoonlijk wordt gesloten. Ten aanzien hiervan komen aan de orde: enkele consequenties die dergelijke huwelijken hebben bij een verzoek om verblijf in Nederland, en consequenties in de sociale zekerheidswetgeving.

2. De gebedsruimte

Het gebed wordt door de moslim individueel of gezamenlijk verricht. Dit kan zowel thuis, op het werk, als in speciaal daarvoor ingerichte gebedsruimte of elders gebeuren. Een speciale ruimte waar moslims gezamenlijk het gebed verrichten is de moskee. In Nederland wordt meestal gebruik gemaakt van een pand dat als moskee is ingericht en als zodanig wordt gebruikt. De plaats waar een moskee gevestigd wordt, is afhankelijk van verschillende factoren. Eén van de belangrijkste factoren is wellicht het beschikken over financiën. Verder kan gedacht worden aan bestemmingsplannen, concentratie van moslims in bepaalde wijken en dergelijke. Deze omstandigheden kunnen voor de moslims hindernissen opleveren bij het vestigen en het laten functioneren van moskeeën. Tot 1 januari 1984 konden moslims van de staat nog wel eens subsidie

krijgen voor de aankoop, verbouwing en eerste inrichting van een moskee. In het verleden hebben twee regelingen gegolden inzake de subsidiëring van gebedsruimten. Van 1976 tot 1981 de "Globale Regeling inzake Subsidiëring Gebedsruimten" (1), en van 1981 tot 1984 de "Tijdelijke Regeling Subsidiëring Gebedsruimten Moslims"(2). Het niet voortzetten van deze laatste regeling houdt sterk verband met de gedachte van scheiding tussen Kerk en Staat. Het zo ver mogelijk doortrekken van deze scheiding brengt met zich mee dat ook steun van overheidszijde voor religieuze activiteiten zoveel mogelijk moet worden vermeden. Een aantal islamitische groeperingen maakt gebruik van financiële middelen die zij van buitenlandse autoriteiten kunnen ontvangen. Niet ieder islamitisch land is echter bereid of in staat zich te bemoeien met hun landgenoten die hun religie in Nederland wensen uit te oefenen. Voor moslims die de religie in hun eigen land beleven, worden van overheidswege ook niet altijd financiële middelen ter beschikking gesteld. Een andere groep moslims in Nederland weigert om principiële redenen steun vanuit het buitenland te accepteren. Voor een groot aantal moslims in Nederland geldt derhalve dat ze volledig zijn aangewezen op eigen middelen. Momenteel ontbreekt een regeling inzake de subsidiëring van moskeeën. Er is een voorstel gedaan om een regeling uit te vaardigen op grond waarvan aan een moskeegemeenschap in beginsel geen subsidie verstrekt zal worden voor de op- en inrichting van een gebedsruimte, maar wel voor het ontplooiën van culturele en sociale activiteiten in tevens voor het gebed bestemde ruimten(3). Politieke partijen hebben hierover nog geen overeenstemming bereikt.

De scheiding tussen Kerk en Staat kan echter op het punt van het vestigen en het gebruiken van een moskee niet volledig worden doorgetrokken. Moslims zien zich in dit verband namelijk voortdurend geconfronteerd met Nederlandse regels, bijvoorbeeld brandveiligheidsvoorschriften, bestemmingsplannen, de vereiste bouw- en hinderwetvergunningen. Deze regels kunnen weer extra kosten met zich meebrengen. De financiële problemen hebben tot gevolg dat moskeeën vaak worden gevestigd in de minder gegoede buurten, en dus in dichtbevolkte en dichtbebouwde wijken. Juist in deze wijken valt bijzonder te vrezen voor geluids- en parkeeroverlast. Een zojuist vermelde mogelijke hindernis bij het vestigen van een moskee wordt gevormd door het bestaan van bestemmingsplannen in een gemeente. Bestemmingsplannen kunnen in de weg staan aan het vestigen van een moskee op een plaats waar moslims dit het meest wenselijk achten. In dit kader zij gewezen op twee rechterlijke uitspraken: de uitspraak van de Voorz. AR(RvS) 20 juni 1985(4) en de uitspraak van de Pres. Rb 's Hertogen-

bosch 25 juni 1985 (5). Het eerste geval speelde zich af in Helmond. Een islamitische stichting had panden als moskee in gebruik genomen, terwijl daaraan de bestemming van eensgezinshuizen of ruimten voor detailhandel gegeven was. Het College van B&W beval de Stichting de panden te verlaten, omdat het gebruik in strijd was met het ter plaatse geldende planologisch regime en in de onderhavige omstandigheden van dit voorschrift geen vrijstelling kon worden verleend. De Stichting heeft de Voorz.AR(RvS) verzocht om het besluit van B&W te schorsen. De islamitische groepering zou namelijk met de uitvoering van het besluit in haar belangen worden geschaad. Een moskee stelde moslims immers in staat gezamenlijk religieuze, sociale en culturele activiteiten te verrichten. Het belang van de buurtbewoners was gelegen in een rustig woongenot. De Afdeling was van mening dat een onmiddellijke uitvoering van het besluit van B&W de islamitische groepen de mogelijkheid ontnam hun godsdienstige plichten te vervullen. Zij wees het verzoek van de Stichting toe en schorste hiermee het besluit van het College van B&W. Zoals reeds eerder is opgemerkt behoeft het gebed, met uitzondering van de vrijdagsdienst(6), niet noodzakelijkerwijs in de moskee plaats te vinden. Het gezamenlijk verrichten van het gebed wordt echter vaak wel als wenselijk beschouwd. Er is dus niet ten aanzien van alle handelingen die in een moskee plaats vinden sprake van religieuze verplichtingen, als zijnde handelingen die in de moskee zouden moeten worden vervuld. Echter is er wel sprake van het belijden van een religie. Ook het recht op gezamenlijk verrichten van het gewone gebed wordt erkend als recht op vrije uitoefening van religie. Naarmate moslims meer belemmerd worden in het vestigen van moskeeën neemt het risico toe dat de toepassing van dit recht steeds moeilijker wordt. In sommige gevallen kan dit leiden tot een feitelijke frustratie van dit recht. Het toepassen van de in het bestemmingsplan opgenomen voorschriften kan in dergelijke concrete gevallen inbreuk maken op het recht op vrije uitoefening van religie. In de tweede beslissing(Pres. Rb 's Hertogenbosch 25 juni 1985) werd, zoals direct zal blijken, rechtstreeks aan art. 6 Gr.W. getoetst. Het geval speelde zich af in Eindhoven. Een islamitische stichting huurde een pand waaraan de bestemming van klein bedrijf gegeven was. Gebruik voor een ander doel was in een bij het bestemmingsplan behorende gebruiksbepaling strafbaar gesteld(7). De Stichting was van plan het pand als moskee te gaan gebruiken. Een buurtbewoner had hiertegen bezwaar en vorderde in kort geding een verbod het pand te gebruiken of te doen gebruiken als moskee. Van belang was de vraag of de strafbaarstelling zoals deze in casu had plaatsgevonden, toelaatbaar was met het oog op de art. 6 lid 2 Gr.W neergelegde

beperking. Dit artikellid bepaalt dat de wet slechts ter zake van de uitoefening van het recht op religiebelijding buiten gebouwen en besloten plaatsen regels kan stellen ter bescherming van de gezondheid, in het belang van het verkeer en ter bestrijding of voorkoming van wanordelijkheden. De President was van mening dat toepassing van de gebruiksbepaling strijd met artikel 6 Gr.W. opleverde. Uit het vonnis kan worden afgeleid dat hij tot deze beslissing is gekomen omdat het in casu niet ging om een beperking van religie buiten gebouwen of besloten plaatsen, maar binnen gebouwen of besloten plaatsen. Additioneel artikel III van de Grondwet bepaalt echter dat juist dit gedeelte van art. 6, namelijk voor zover het betreft de uitoefening van het recht op vrije belijding van religie buiten gebouwen en besloten plaatsen, pas na 5 jaar na de inwerkingtreding van de nieuwe Grondwet óf op een bij of krachtens de wet te bepalen eerder tijdstip in werking treedt. Een dergelijk eerder tijdstip is (nog) niet bepaald(8). Volgens huidig recht zou de president te kort geschoten zijn in zijn motivering.

3. De gebedsvoorganger

Behalve het recht op een gebedsruimte hebben moslims in Nederland ook recht op een gebedsvoorganger, de imam. In islamitische landen worden, althans bij de sunnitische moslims, aan gebedsvoorgangers geen kwaliteitseisen gesteld, maar is iemand imam wanneer hij als zodanig optreedt. Iedere gelovige moslim die hiertoe in staat is, kan in principe het gebed begeleiden. In Nederland is bij de meeste islamitische groeperingen die de vorm van een stichting of vereniging hebben aangenomen, een imam 'officieel' aangesteld. Een aantal Turkse groeperingen, namelijk zij die aangesloten zijn bij de Turkse Islamitische Culturele Federatie, hebben zelfs imams die in Turkije speciaal voor deze functie worden opgeleid. De overige Turkse en ook Marokkaanse groeperingen beschikken echter niet over gekwalificeerde imams(9). Bij toelating van imams in Nederland wordt een bijzonder beleid gevoerd. De beleidsregels zijn neergelegd in de vreemdelingencirculaire (Vc)(10). In de Vc is overigens bepaald dat bij de werving van godsdienstleraren in beginsel voorrang wordt gegeven aan hier te lande legaal verblijvende vreemdelingen. Eén van de eisen die de Vc aan de toelating van een imam in Nederland stelt is dat de imam bij zijn komst moet beschikken over een machtiging tot voorlopig verblijf(m.v.v.)(11). Diverse malen hebben zich gevallen voorgedaan waar aan dit vereiste niet was voldaan. In de gevallen die tot een gepubliceerde rechterlijke beslissing hebben geleid, werd om deze reden ver-

blijf veelal geweigerd. De verplichting te beschikken over een m.v.v. stelt de Nederlandse overheid in staat na te gaan of er bezwaar bestaat tegen de komst van deze imam naar Nederland. Hierdoor kan worden voorkomen dat problemen, voortkomend uit culturele, politieke of religieuze tegenstellingen, ontstaan(12). De angst voor dergelijke problemen komt met name voort uit reeds eerder feitelijk plaats gevonden rellen. Deze rellen hingen onder andere samen met invloeden vanuit het buitenland, het feit dat de imam niet de politieke en/of religieuze gedachten van zijn geloofs-gemeenschap vertolkte, of met tussen elkaar bestrijdende groeperingen bestaande wrijvingen. De islamitische groepen stelden zich i.c.c. op het standpunt dat de Nederlandse overheid zich met het door haar gevoerde beleid gemengd heeft in een vrije vormgeving aan en beleving van hun religie. Er was derhalve naar hun mening sprake van strijd met het in Grondwet en Verdragen neergelegde recht op vrije uitoefening van godsdienst. In twee gevallen werd het weigeren van een v.t.v. wegens het ontbreken van een m.v.v. door de rechterlijke instanties niet aanvaard. In het eerste geval golden de beleidsregels inzake de toelating van imams nog niet. De PR'(RvS) (13) paste de regel toe die voortvloeide uit algemene jurisprudentie, op grond waarvan het ontbreken van een m.v.v. op zichzelf onvoldoende grond was voor het weigeren van een v.t.v. In het tweede geval(14) had de desbetreffende imam reeds beschikt over een m.v.v., was vervolgens twee maanden in Marokko geweest en keerde zonder m.v.v. naar Nederland terug. De overige rechters(15) waren, kort samengevat, van mening dat toepassing van de beleidsregels niet in strijd was met het recht op vrije religieuitoefening, omdat het algemeen belang met deze praktijk zou zijn gediend. Het algemeen belang werd dan gezien in het licht van de openbare orde en nationale veiligheid. Het beleid zoals dit in de Vc is verwoord zou binnen de vreemdelingenwetgeving de enige mogelijkheid zijn om dit algemeen belang te dienen.

In overeenstemming met hetgeen in de Vc is bepaald, hebben de rechters het recht op een gebedsvorganger in beginsel erkend. Een beperking op dit recht werd geoorloofd geacht wanneer de komst van deze gebedsvorganger het algemeen belang in gevaar dreigde te brengen. Zijn inderdaad de tot op heden ontstane conflicten welke men met het overheidsonderzoek zoveel mogelijk tracht te voorkomen, te wijten of mede te wijten aan de functiebekleding van de imam, dan lijkt bij een reële dreiging voor ernstige conflicten dit overheidsingrijpen gerechtvaardigd. De vraag is of het juist is alle imams die door de islamitische groeperingen worden

voorgedragen als potentiële openbare ordeverstoorers aan te merken, en hun verblijf afhankelijk te stellen van de uitslag van het onderzoek. De overheid zal de zwaarte van het onderzoek zelf wellicht al laten afhangen van de opvattingen en het functioneren van de islamitische groepering in Nederland die de desbetreffende imam voordraagt. Het onderzoek naar de toelaatbaarheid van een imam zal dan niet diens godsdienstige stellingname sec betreffen, maar ook de wijze waarop men verwacht dat hij zijn religieuze ideeën zal vertolken, alsmede de politieke dan wel maatschappelijke consequenties die dit met zich mee zal brengen. Door te stellen dat de beleidsregels(de toepasselijke regels in de Vc) opgenomen zijn ten dienste van het algemeen belang, zal de overheid verblijf kunnen weigeren als niet aan de toelatingsvereisten is voldaan, enkel door een beroep op bedoelde stelling te doen.

4. Het gebed

De term gebed is eigenlijk een onjuiste vertaling van het begrip salat, een ceremonie die als één van de belangrijkste zuilen van de Islam wordt beschouwd(16). De salat wordt verricht in een toestand van rituele reinheid. De moslim plaatst zich met het gezicht naar Mekka, en onder het aannemen van verschillende houdingen spreekt hij de vereiste formuleringen en Koranverzen uit. Een gelovig moslim verricht vijf maal per dag de salat. De tijdstippen waarop deze worden verricht hangen samen met de stand van de zon. Op vrijdag is er een speciale dienst, de vrijdagdienst. De middagsalat wordt dan voorafgegaan door een preek. Het deelnemen aan de vrijdagdienst wordt door de shari'a voor een nader omschreven groep mannelijke moslims als een individuele verplichting aangemerkt(17).

5. De wekelijkse rustdag

De verplichting om deel te nemen aan de vrijdagdienst wordt geacht voort te vloeien uit een vers in de Koran waarin de gelovige moslim wordt opgeroepen zich op dat tijdstip te onthouden van het drijven van handel(18). Nöldeke meldt in zijn "Geschichte des Qorans" dat door deze vrijdagdienst de vrijdag voor moslims als de meest geheiligde dag van de week wordt beschouwd(19).

In Nederland moeten winkeliers hun winkel minstens één dag per week gesloten houden. De wetgever wijst hiervoor de

zondag aan. Onder andere voor islamitische winkeliers die hun zaak op zondag geopend respectievelijk op vrijdag gesloten willen houden is art. 4 Winkelsluitingswet in het leven geroepen. Dit artikel bepaalt dat voor de eigenaar of beheerder van een winkel, die te goeder trouw verklaart een godsdienstige overtuiging te bezitten, welke vordert, dat de wekelijkse rustdag op een andere dag dan zondag wordt gehouden, afgeweken kan worden van het bepaalde in artikel 3, voor zover het betreft het verbod de winkel op zondag voor het publiek geopend te houden. Het College van Beroep voor het Bedrijfsleven (CBB) heeft hieromtrent diverse malen een uitspraak gedaan. Twee van deze uitspraken zullen hier onder de loep worden genomen, en wel de beslissingen van 22 februari 1980(20) en van 17 februari 1981(21). Vooropgesteld kan worden dat de Nederlandse overheid de islamitische religie aanmerkt als een religie op grond waarvan men ingevolge art. 4 lid 2 Winkelsluitingswet afwijking van de zondag als rustdag kan vorderen(22). Het ging in de casus nog slechts om de vraag of betrokkenen te goeder trouw een beroep op hun islamitische religie konden doen. In het eerste geval (CBB 22 februari 1980) dreef betrokkene een onderneming in antiek. Hij verzocht het College van B&W zijn zaak op zondag geopend te mogen houden, waarbij hij verklaarde de islamitische religie aan te hangen. Gebleken was tevens dat opening van de zaak op zondag voor hem van financieel belang was. Het CBB wees het verzoek op twee gronden af. Ten eerste omdat niet was aangetoond dat de wens van betrokkene om zijn winkel op zondag geopend te houden respectievelijk op vrijdag te sluiten, voortkwam uit zijn godsdienstige overtuiging; ten tweede was gebleken dat de winkel op vrijdag altijd geopend was geweest en ten tijde van de uitspraak nog steeds geopend was. In het tweede geval (CBB 17 februari 1981) had betrokkene bij zijn verzoek zijn winkel op zondag geopend te mogen houden een verklaring van een moslimorganisatie overgelegd waarin was gesteld dat hij overtuigd moslim was. Uit een toelichting van betrokkene zelf bleek dat hij nog niet zo lang tevoren besloten had toe te treden tot de islamitische geloofsgemeenschap. In deze toelichting had betrokkene ook medegedeeld dat zijn belangstelling voor de Islam ontstaan was op zijn vele reizen in het Midden-Oosten. Het CBB achtte voldoende aangetoond dat financiële overwegingen bij het verzoek van betrokkene een rol hadden gespeeld. De zaak was op vrijdag nog steeds geopend en betrokkene was zelf op vrijdag in de winkel aanwezig. Voor het CBB waren voldoende feiten en omstandigheden aanwezig om te concluderen dat het beroep op de islamitische geloofsovertuiging niet te goeder trouw was gedaan.

Uit deze twee casus blijkt dat het moslim zijn op zich niet voldoende is om, met een beroep op de religie, in aanmerking te komen voor een gunstiger, althans afwijkende regeling ten aanzien van de openingstijden van een winkel. De wetgever verlangt van verzoeker op dit punt goede trouw. Wat heeft de wetgever met goede trouw bedoeld? Moet verzoeker bewijzen of aannemelijk maken dat hij de islamitische geloofsovertuiging aanhangt, en is hiervoor vereist dat hij zijn overtuiging daadwerkelijk belijdt? Of wordt goede trouw vermoed aanwezig te zijn en ligt op de tegenpartij de last te bewijzen of aannemelijk te maken dat verzoeker de islamitische overtuiging niet aanhangt, dan wel niet practiseert? In de onderhavige casus werd goede trouw niet aanwezig geacht nu feiten en omstandigheden op het tegendeel wezen. Het lijkt gerechtvaardigd om in geval van kwade trouw aan het beroep op een religie geen voordelen te verbinden. Gevaarlijk is het echter om van de rechter te verlangen iemands geloofsovertuiging te beoordelen.

6. Islamitische feestdagen in het arbeidsrecht

De H.R. heeft op 30 maart 1984(23) een uitspraak gedaan waarmee hij in beginsel heeft weten te voorkomen dat de rechter zich moet verdiepen in de persoonlijke geloofsovertuiging van een moslim. Het ging om een als rustdag te vieren islamitische feestdag. Een Turkse werkneemster had haar werkgever verzocht om een vrije dag voor het vieren van het Suikerfeest. Met dit feest wordt het einde van de vastenperiode, de Ramadan, gevierd. De vrije dag werd haar geweigerd. Ze verscheen desalniettemin op de desbetreffende dag niet op haar werk, waarop ontslag op staande voet volgde. Betrokkene startte een procedure. In hoger beroep(24) heeft de Rb 's-Hertogenbosch(25) geoordeeld dat betrokkene, gezien de eerbied die aan ieders godsdienstige opvattingen in een verdraagzame maatschappij met godsdienstvrijheid moet worden worden betuigd, recht heeft op een vrije dag, en dat van dit beginsel slechts mag worden afgeweken onder omstandigheden waar dit ook voor christelijke feestdagen zou gebeuren. De Hoge Raad concretiseerde de uitspraak van de Rb en bracht hierin tevens een nuance aan. De H.R. stelde het al dan niet hebben van het recht op een vrije dag afhankelijk van de omstandigheden. De Hoge Raad overwoog: 'zal (...) in de regel de aanwezigheid op het werk in redelijkheid niet kunnen worden verlangd van een werknemer die tijdig tevoren, onder opgaaf van redenen, toestemming voor het opnemen van een snipperdag heeft gevraagd voor de viering van een voor hem belangrijke godsdienstige feestdag.

Dit zal anders kunnen zijn indien te verwachten valt dat de gang van zaken in het bedrijf van de werkgever ernstig zal worden geschaad door de afwezigheid van betrokken werknemer op die dag. Of dit laatste afwijking van vorenbedoelde regel wettigt, zal naar de omstandigheden van het geval moeten worden beoordeeld.'

In beginsel heeft de werkgever, tenzij partijen anders overeengekomen zijn, de bevoegdheid om de data van de snipperdagen te bepalen(26). Weigert hij op een bepaalde datum een snipperdag te verlenen, dan kan dit een reden voor ontslag zijn(27). De vraag die hier aan de orde was, was of de werkgever in redelijkheid de vrije dag kon weigeren. Om dit te beoordelen heeft een belangenafweging plaats gevonden. In de opvatting van de Hoge Raad zou de rechter kunnen beginnen met het beoordelen van de belangen van de werkgever, alvorens zich uit te spreken over de vraag of het gaat om een voor betrokkene belangrijke feestdag. In zijn noot onder het arrest in het NJCM-bulletin(28) geeft Biesheuvel te kennen dat hij het treden in de beoordeling van delicate aspecten als de aard van "heilige" feestdagen en de overtuiging van de betrokken werknemer, een overschatting vindt van hetgeen rechters kunnen en mogen beoordelen. Hij stelt dan ook met tevredenheid vast dat de Hoge Raad niet een redenering volgt die onvermijdelijk tot een dergelijke beoordeling zou leiden. Het verschil tussen de erkende Christelijke feestdagen en de islamitische feestdagen, is dat deze laatste, althans in het arbeidsrecht, niet zijn erkend en er geen algemeen recht op een vrije dag bestaat. Dit verschil brengt tevens met zich mee dat voor deze laatste dag een extra snipperdag moet worden opgenomen, een nadeel waarmee de meeste Christenen niet worden geconfronteerd. Gaat men ervan uit dat de algemeen erkende rustdagen limitatief zijn opgesomd en voor een ieder gelden, ongeacht zijn religie, dan gaat men voorbij aan het feit dat deze rustdagen allemaal voortkomen uit het Christelijk geloof, en er derhalve sprake is van een bedekte vorm van ongelijke behandeling. Koppelt men de erkenning van rustdagen aan de religie, dan zou een ieder, ongeacht zijn religie, recht moeten hebben op vrije dagen op voor hem geldende religieuze rustdagen. In beginsel zouden dit niet de rustdagen zijn die gelden voor een andere geloofsovertuiging. Dit zou ernstige schade kunnen toebrengen aan de gang van zaken in een bedrijf. Eén en ander in aanmerking genomen valt voor de onderhavige uitspraak van de Hoge Raad, die overigens een uitspraak doet voor het concrete geval, wel wat te zeggen. De moslim zal dan op de koop toe moeten nemen dat hij een snipperdag moet opnemen voor het vieren van een religieuze feestdag, mits hem in beginsel het recht op een

vrije dag toekomt. Men moet er zich echter voor hoeden het recht op vrije uitoefening van religie te snel te laten wijken voor een ander belang.

Ook in soortgelijke situaties kunnen de islamitische feestdagen een rol spelen. Zo valt bijvoorbeeld te denken aan een vrije dag op scholen of in penitentiaire inrichtingen. Voor deze twee situaties zijn echter wel, tot op zekere hoogte, wettelijke regelingen opgenomen. Artikel 11 van de leerplichtwet stelt de leerling vrij van de verplichting onderwijs te volgen zolang hij verhinderd is de school te bezoeken wegens vervulling van godsdienstplichten. Voor het gevangeniswezen geldt artikel 75 Gevangenismaatregel. Hierin is bepaald dat gedetineerden op hun erkende, als rustdag te vieren godsdienstige feest- en kerkdagen geen arbeid behoeven te verrichten. De Beroepscommissie van de Centrale Raad voor Advies voor het Gevangeniswezen heeft op 19 december 1983(29) een uitspraak gedaan over de doorbetaling van loon op islamitische feestdagen. Zowel het offerfeest(30) als het suikerfeest werden door de beroepscommissie beschouwd als dagen waarvoor ingevolge art. 75 Gevangenismaatregel een rustdag gegeven behoorde te worden.

7. Islamitische cultureel-religieuze achtergronden en de werkloosheidswet

Eén geval waar het weigeren van arbeid niet tot ontslag leidde, maar van betekenis was voor het al dan niet verkrijgen van een uitkering ingevolge de Werkloosheidswet(WW) werd beslist door de CRvB op 10 april 1984(31) Een Turkse gehuwde vrouw solliciteerde bij een agrarisch bedrijf. Dit bedrijf bood haar een dienstbetrekking aan, welke zij echter weigerde. Eén van de redenen hiervoor was dat zij tussen uitsluitend mannen zou moeten werken, en dat was, gezien haar cultureel-religieuze maatschappelijke achtergronden, niet aanvaardbaar. De WW-uitkering die zij genoot werd ingetrokken onder meer omdat geweigerd was passende arbeid te aanvaarden. De RvB oordeelde dat met omstandigheden zoals deze door de Turkse vrouw waren aangevoerd, uit het oogpunt van toepassing van de WW slechts dan rekening moest worden gehouden, indien zij van zodanig gewicht waren dat in redelijkheid niet kon worden verlangd dat zij de arbeid zou aanvaarden. Bij de beoordeling hiervan werden van belang geacht het gewicht dat in dit opzicht aan de cultureel maatschappelijke achtergrond op zich zelf moest worden toegekend, alsmede feiten en omstandigheden waaruit zou blijken dat het leefpatroon van betrokkene daaraan was aangepast. Zowel de RvB als de CRvB

waren i.c. van mening dat de cultureel maatschappelijke en religieuze gedragsregels, waarvan overtreding zeer zwaarwegende maatschappelijke consequenties zou hebben, van zodanig belang waren, dat van betrokkene niet kon worden verlangd dat zij de arbeid aanvaardde. In dit geval werd niet een rechtstreeks beroep op een religieuze regel gedaan. Wel kan - gesteld worden dat het belang dat betrokkene bij de werkweiger-
ging had, mede door religie werd bepaald.

8. Het huwelijk

Een ander, misschien niet in de eerste plaats religieus instituut waarmee we in Nederland worden geconfronteerd, is het zogenaamde islamitische huwelijk. Hiermee wordt bedoeld het huwelijk dat op een door de Islam geïnspireerde wijze tot stand komt. Het islamitisch recht geeft echter geen voorschriften over vorm en inhoud van dit huwelijk. Er kan dan ook eigenlijk niet gesproken worden van één nader omschreven huwelijk zoals dat volgens Nederlandse recht wordt gesloten. Ten aanzien van de vorm geldt onder andere dat een huwelijksakte wordt opgemaakt in het bijzijn van twee getuigen(32). Vaak wordt het huwelijk gesloten ten overstaan van een imam of met hem vergelijkbare figuur. Verplicht is dat echter niet. Het huwelijk wordt echter in elk geval níet gesloten ten overstaan van een ambtenaar van de burgerlijke stand. Met andere woorden, er is geen sprake van een burgerlijk huwelijk. Ten aanzien van de materiële huwelijksvereisten geldt onder andere de mogelijkheid van polygamie(33), die overigens in een aantal islamitische landen formeel is afgeschaft of aan beperkingen is onderworpen(34). Kenmerkend zijn ook bepaalde huwelijksbeletselen, zoals het verbod voor de moslim-vrouw te huwen met een niet-moslimse man(35); het feit dat de vrouw volgens de leer van bepaalde islamitische rechtsscholen ook na het bereiken van de meerderjarigheid, toestemming van haar huwelijksvoogd behoeft(36). Voor de moslim in Nederland wiens huwelijk is tot stand gekomen met inachtneming van dergelijke bepalingen is het van belang of dergelijke huwelijken in Nederland worden erkend en welke betekenis eraan moet worden gehecht in de diverse Nederlandse wetten. Krachtens Nederlands internationaal privaatrecht wordt een huwelijk in beginsel als geldig beschouwd wanneer ten aanzien van de vorm voldaan is aan de voorschriften van het land waar het huwelijk is of wordt gesloten, en ten aanzien van de huwelijksbevoegdheid, voor ieder der toekomstige echtgenoten voldaan is aan de materiële voorschriften van hun nationale recht(37). Dit laatste vereiste wordt in bepaalde omstandigheden, met name bij de erkenning van

huwelijken wel eens vervangen door het vereiste dat voldaan moet zijn aan de voorschriften van het land waar het huwelijk is gesloten. Het probleem van de geldigheid of erkenning van islamitische huwelijken doet zich in Nederland vooral voor met betrekking tot Turkse moslims, waarbij dan wel de opmerking moet worden gemaakt dat het polygamie-vraagstuk dat (juist?) ook voor de Marokkanen opgeld doet, in deze verhandeling buiten beschouwing wordt gelaten. In Turkije zijn de meeste burgers moslim, maar geldt sinds 1927 geen islamitische wetgeving meer(38). Een huwelijk dient daar burgerlijk te worden gesloten(39). Is dit niet het geval dan is geen sprake van een geldig huwelijk. Een islamitisch in Turkije of door Turken gesloten huwelijk wordt dan ook in Nederland niet als geldig beschouwd. Dit kan op verschillende gebieden consequenties hebben, bijvoorbeeld bij de toelating in Nederland. Wil een vrouw in Nederland komen voor verblijf bij haar echtgenoot, dan geldt het toelatingsbeleid voor gezinshereniging(40). Toelating op grond van huwelijk wordt alleen verleend indien een naar Nederland internationaal privaatrecht geldig huwelijk is tot stand gekomen. De IPR-regels die in de Vc staan opgesomd wijken overigens iets af van de hierboven weergegeven regels(41). Wanneer het om een geldig islamitisch huwelijk gaat, kan de echtgenote in beginsel, als ook aan andere gestelde voorwaarden is voldaan, tot Nederland worden toegelaten. De Türkse vrouw echter die slechts islamitisch is gehuwd komt op grond van dit vreemdelingenbeleid niet in aanmerking voor verblijf op grond van huwelijk. Turken lossen dit probleem wel eens op door, vóórdat de vrouw naar Nederland komt, het islamitisch huwelijk alsnog in te laten schrijven bij de burgerlijke stand. In 1983 bepaalde de Vc nog uitdrukkelijk dat toelating niet mogelijk was op grond van een huwelijk dat in Turkije uitsluitend voor een imam gesloten was(42). Deze bepaling is niet meer terug te vinden in de huidige Vc. Wellicht is nu in een aantal gevallen toelating van de vrouw uit een niet geldig huwelijk, wel mogelijk, maar dan niet op grond van het huwelijk, maar op grond van het bestaan van een serieuze (buitenechtelijke) relatie(43). Om op deze grond voor toelating in aanmerking te komen moeten partijen onder andere duurzaam samenleven en een gemeenschappelijke huishouding hebben gevoerd.

Een ander probleem kan zich voordoen bij Turkse kinderen beneden de 21 jaar, die een islamitisch huwelijk sluiten. Kunnen zij in het kader van gezinshereniging voor verblijf bij ouders worden toegelaten? Deze mogelijkheid vervalt namelijk als zij niet meer féftelijk tot hun gezin behoren. Bij een eventuele echtgenoot of echtgenote kunnen zij niet op grond van huwelijk worden toegelaten omdat dit naar Nederlands IPR

geen geldig huwelijk is. In twee bij het onderzoek gevonden uitspraken, die overigens zijn gedaan in de tijd dat toelating op grond van een buitenechtelijke relatie nog niet mogelijk was, kwam deze materie aan de orde. Het betreft de uitspraken van de AR(RvS) van 19 februari 1981 (44) en AR(RvS) van 6 juli 1982 (45). In beide gevallen had een Turkse jongen beneden de 21 jaar, verblijf bij zijn ouders in Nederland verzocht. Dit verblijf werd in het kader van het gevoerde gezinsherenigingenbeleid toegestaan. Op een gegeven moment verscheen er een Turkse vrouw ten tonele die stelde de echtgenote van de Turkse jongen te zijn. Zij verzocht toelating voor verblijf bij haar man in Nederland. Bij nader onderzoek bleek dat de jongen ten tijde van zijn verblijfsaanvraag al volgens islamitisch ritueel, althans uitsluitend godsdienstig, te zijn gehuwd en dat uit dit huwelijk inmiddels een kind was geboren. In beide gevallen werd voortzetting van het verblijf van de jongen geweigerd omdat hij een eigen gezin zou hebben. In 1981 liet de Afdeling in het midden of dit gezin reeds door het sluiten van het huwelijk was ontstaan dan wel omdat uit de omstandigheden was gebleken dat sprake was van een gezin. In 1982 overwoog de Afdeling dat het sluiten van een uitsluitend godsdienstig huwelijk niet in de weg hoefde te staan aan toelating in het kader van gewone gezinshereniging. Wanneer echter zou blijken dat betrokkene een eigen gezin had gesticht en zich derhalve in aanmerkelijke mate uit zijn ouderlijk gezin zou hebben losgemaakt, kon geen aanspraak meer worden gemaakt op toelating voor verblijf bij ouders. De islamitisch gehuwde minderjarige Turkse jongen zou dus in 1981 en 1982 niet in het kader van gezinshereniging tot Nederland worden toegelaten; aan de relatie met zijn ouders ontleende hij niet zonder meer een verblijfsrecht omdat de omstandigheid zich zou kunnen hebben voorgedaan dat hij een eigen gezin had gesticht; aan de relatie met zijn vrouw ontleende hij, als zij op het moment van zijn verblijfsaanvraag in Nederland zou hebben gewoond, geen recht op verblijf, omdat geen sprake was van een geldig huwelijk. Hopelijk is voor dergelijke situaties, onder andere door de mogelijkheid van toelating op grond van een buitenechtelijke relatie, (ook formeel) een afdoende oplossing gevonden. Voor jeugdige Marokkanen die gehuwd zijn volgens islamitisch ritueel geldt één en ander in veel mindere mate. Hun huwelijk is doorgaans geldig - het Marokkaans recht kent immers een dergelijk huwelijk - waardoor zij zonder meer geacht worden niet meer tot het gezin van hun ouders te behoren.

Een geldig huwelijk is echter niet altijd een garantie voor toelating tot Nederland. Zo wordt bijvoorbeeld geen toelating verleend als het huwelijk geen uiting geeft aan een bestaande

relatie. In veel islamitische landen is het gebruikelijk dat de ouders voor hun kinderen het huwelijk arrangeren. Het is niet ongebruikelijk dat de aanstaande echtgenoten elkaar op het moment van de huwelijksluiting voor het eerst of voor een tweede keer ontmoeten. De vraag of het huwelijk in zo'n geval uiting geeft aan een bestaande relatie zou, bij hantering van Nederlandse maatstaven anders kunnen uitvallen dan bij het hanteren van islamitische maatstaven. Deze vraag wordt voor het toelatingsbeleid pas van belang als er grond is om aan te nemen dat het huwelijk wordt gesloten met het oog op verblijfsmogelijkheden in Nederland. Een dergelijk geval moest worden beslist door de Pres. Rb Haarlem op 12 april 1984 (46). Een Pakistaanse man en Britse vrouw waren door hun wederzijdse ouders aan elkaar uitgehuwelijkt. Het huwelijk was reeds gearrangeerd toen de man en vrouw 14 respectievelijk 13 jaar oud waren. Voor de huwelijksluiting hadden zij elkaar niet, of slechts één keer ontmoet. De man was zonder m.v.v. naar Nederland gekomen en verzocht een vergunning tot verblijf(v.t.v.) bij zijn aanstaande echtgenote. De president paste bij de vraag of hier sprake was van een reeds bestaande relatie Nederlandse maatstaven toe omdat toepassing van Pakistaanse maatstaven naar zijn mening zou moeilijk te rechtvaardigen verschillen in behandeling zou leiden ten opzichte van de toelating van vreemdelingen uit andere culturen.

Een niet geldig huwelijk kan ook op andere rechtsgebieden problemen opleveren, bijvoorbeeld in het sociale zekerheidsrecht. Gedacht kan hier onder andere worden aan de Algemene Weduwen- en Wezenwet(AWW), volgens welke de weduwe en de wezen van een ingevolge de AWW-verzekerde onder bepaalde omstandigheden recht hebben op weduwen- respectievelijk wezenpensioen. Beantwoord moet worden de vraag wie deze weduwen en wezen kunnen zijn. Ook kan worden gedacht aan de Algemene Kinderbijslagwet(AKW), volgens welke voor (onder andere) de éfgen kinderen van een ingevolge de AKW-verzekerde recht op kinderbijslag kan bestaan. Nederland heeft met diverse landen waaronder Marokko, Tunesië en Turkije, verdragen gesloten inzake de sociale zekerheid. Ten aanzien van de kinderbijslag is in art. 33 van het Verdrag tussen het Koninkrijk Nederland en de Republiek Turkije inzake Sociale Zekerheid (47) bepaald dat Turkse werknemers die werkzaam zijn in Nederland en waarvan de kinderen in Turkije verblijven of worden opgevoed, recht op kinderbijslag hebben op dezelfde voorwaarden als Nederlandse werknemers. Er moet dus naar Nederlandse regels worden beoordeeld of een Turkse werknemer in Nederland aanspraak op kinderbijslag kan maken. De Centrale Raad van Beroep(CRVB) heeft op 24 december 1984 (48) een uitspraak gedaan inzake het recht op kinderbijslag voor kinderen,

geboren uit een in Turkije gesloten islamitisch huwelijk. De kinderen verbleven bij de moeder in Turkije. De Raad van Arbeid(RvA) weigerde in 1981 aan de man de kinderbijslag voor de kinderen. De destijds van toepassing zijnde regel(49) luidde: "De verzekerde heeft(...) recht op kinderbijslag voor zijn eigen en aangehuwde pleegkinderen, die a.(...) tot zijn huishouden behoren; b. (...), tot het huishouden behoren van degene met wie hij gehuwd is geweest of van degene met wie hij gehuwd is doch van wie hij duurzaam gescheiden leeft, en die grotendeels op zijn kosten worden onderhouden; c.(...) niet (...) tot het huishouden van een ander behoren en die in belangrijke mate op zijn kosten worden onderhouden; (...)" Hieruit kunnen met het oog op het Turks islamitisch huwelijk ten minste twee conclusies worden getrokken, namelijk: ten eerste, dat de in Turkije wonende echtgenote uit het Turks islamitisch huwelijk voor de toepassing van de AKW niet geacht werd iemand te zijn met wie verzekerde gehuwd was doch van wie hij duurzaam gescheiden leefde; ten tweede dat de man niet één huishouden vormde met de vrouw en kinderen en dientengevolge de kinderen niet tot het huishouden van de verzekerde, maar tot dat van de moeder behoorden. De RvB en CRvB hebben zich met de beslissing van de RvA verenigd. Over het huwelijk werd door de CRvB nog opgemerkt dat de Turkse wet dit niet erkende, en voorts dat de Turkse huwelijkswetgeving van dwingendrechte lijke aard was. Over de vraag of de kinderen eigen kinderen van de man waren lieten de desbetreffende instanties zich niet uit. In de AKW wordt niet van doorslaggevende betekenis geacht of het om eigen kinderen gaat(zie bijvoorbeeld de artt. 7 lid 7 en 8 AKW) maar of de verzekerde het kind onderhoudt en opvoedt. In eerdere uitspraken heeft de CRvB (50) bepaald dat onder eigen kinderen in ieder geval worden verstaan wettige kinderen naar Nederlands recht. Het is wellicht interessant hier te wijzen op de zogenaamde amnestiewetten inzake de registratie van buitenhuwelijkse kinderen. Deze wetten werden met onregelmatige tussenpozen vanaf 1933 min of meer noodgedwongen door de wetgever uitgevaardigd(51). Op grond van de laatst uitgevaardigde wet, die op 22 september 1981 in werking is getreden, kunnen kinderen uit buitenhuwelijkse relaties in bepaalde omstandigheden door registratie worden gelijkgesteld met wettige kinderen. De wet is van toepassing op kinderen die tot 300 dagen na de afkondiging van de wet zijn geboren, en behoudt zijn gelding tot 5 jaar na de dag van afkondiging(52). Niet ondenkbeeldig is dat er daarna wel weer een nieuwe wet zal verschijnen. In het licht van de besproken casus zij overigens vermeld dat het hiervoor vermelde derde vereiste, namelijk dat de kinderen voor wie recht op kinderbijslag

bestaat niet mogen behoren tot het huishouden van een ander, inmiddels is vervallen.

9. Slot

Met het bovenstaande is een greep gedaan uit de problemen waartoe een confrontatie tussen Nederlandse en islamitische normen en waarden kan leiden. Naar volledigheid is in dit kort bestek geenszins gestreefd. Wel is hier nog eens aangegeven dat de Islam en het islamitisch recht niet alleen leven in de islamitische landen, maar ook in Nederland. Gebleken is dat de beleving ervan in Nederland niet op zich zelf kan staan, maar voor een groot deel moet worden ingepast in het Nederlandse normenpatroon. Daarbij zullen aan één of meerdere zijden onvermijdelijk concessies moeten worden gedaan.

NOTEN

1. Brief W.B.-46 649, Staatssecretaris CRM, 13 april 1976
2. Brief W.B.-U- 27 439, Staatssecretaris CRM, 21 december 1981
3. De subsidie aan islamitische verenigingen en stichtingen moet verstrekt gaan worden door het Ministerie van WVC.
4. Voorz. AR(RvS) 20 juni 1985, Kort Geding 1985, 281
5. Pres.Rb 's-Hertogenbosch 25 juni 1985, Kort Geding 1985, 217
6. Th. W. Juynboll, Handleiding tot de kennis van de Moham-medaansche Wet, Leiden 1930, pag. 78
7. Art. 1 lid 3 van de voorschriften behorend bij bestem-mingsplan gemeente Eindhoven, in verband met art. 59 Wet op de Ruimtelijke Ordening
8. Tw.K. 1985-1986, 19427, pag. 6
9. Inzake de kwalifikatie van een imam in het arbeidsrecht zij verwezen naar F.A. van Bakelen, De Status van de Imam in het Nederlands Arbeidsrecht, Recht van de Islam 2, Groningen 1984, pag. 45 e.v.
De Hoge Raad heeft bij arrest van 30 mei 1986(I, 12651) bepaald dat art. 2 lid 1 aanhef en sub c BBA ook op een arbeidsverhouding van een imam van toepassing kan zijn.
10. Vc B-11, nr. 6.6
11. Vc B-11, nr. 6.6.2
12. (zie noot 11)
13. AR(RvS) 10 december 1981, Administratiefrechte lijke Beslissingen 1982, 244/Rechtspraak Vreemdelingen 1981, 49
14. Pres.Rb Haarlem 31 mei 1985, Kort Geding 1985, 197
15. Pres.Rb Breda 6 mei 1982, Gids Vreemdelingenrecht F-95; Pres.Rb 's-Gravenhage 9 februari 1983, Kort Geding 1983, 102; AR(RvS) 2 juli 1984, Administratiefrechte lijke Beslissingen 1985, 273/ Rechtspraak Vreemdelingen 1984, 37; Pres.Rb Zwolle 15 juli 1985, Kort Geding 1985, 255
16. Juynboll(noot 6), pag. 58 e.v.
17. Juynboll(noot 6), pag. 79
18. Koran, Sura 62, 9
19. Juynboll(noot 6), pag. 79 nt 1
20. CBB 22 februari 1980, Nederlandse Jurisprudentie 1980, 545
21. CBB 17 februari 1981, Sociaal Economisch Weekblad 10 (1981), pag. 666
22. Tw.K. 1985-1986, 16 102, nr. 128 pag. 26
23. H.R. 30 maart 1984, Nederlandse Jurisprudentie 1985, 350 m nt. E.A.A. en M.B.W.B.; Administratiefrechte lijke Beslissingen 1984, 366 m nt F.H.v.d.B.; Rechtspraak Vreemdelingen 1983, 116 en 1984, 129 m nt. C.A.G.; Rechtspraak van de Week 1984, 74; NJCM-bulletin 1985, 350 m nt. M.B.W.B.; P.W.A. in Ars Aequi 1985(5), pag. 273 e.v.
24. In eerste aanleg heeft de Ktr 's-Hertogenbosch op 12 mei 1981 uitspraak gedaan.
25. Rb 's-Hertogenbosch 17 september 1982, Rechtspraak Vreemdelingen 1983, 116 m nt. C.A.G.; Praktijk-gids 1983, 1917. Zie voorts noot 23
26. Art. 1638 ff lid2 B.W.; en W.L.C. v.d. Grinten, Arbeids-overeenkomstenrecht, Alphen a/d Rijn 1983, pag. 91
27. Art. 1639 p lid 2 sub 10 jo 1639 b B.W.
28. NJCM-bulletin 1985, pag. 350 e.v.
29. Beroepscommissie 19 december 1983, Penitentiaire Infor-matie 1984, pag. 83
30. Het offerfeest wordt jaarlijks gevierd ter nagedachtenis aan de gebeurtenis waarbij de aartsengel Gabriël aan Abraham, toen deze op het punt stond zijn zoon te of-feren, een dier daarvoor in de plaats stelde.
31. CRvB 10 april 1984, Rechtspraak Sociale Verzekeringen 1984, 192; Rechtspraak Vreemdelingen 1984, 130
32. Juynboll(noot 6), pag. 189; L.M. Milliot, Introduction a l'étude du Droit Musulman, Paris 1953, pag. 306; M. Borrmans, Statut personnel et Famille au Maghreb de 1940 à nos jours, Paris-La Haye 1977, pag. 16
33. Juynboll(noot 6), pag. 189; Milliot(noot 32), pag. 289/290; Borrmans(noot 32), pag. 18/19
34. zie onder andere M. Taverne, Quelques Réflexions a Pro-pos de la Polygamie, Extrait des Annales de Droit de Louvain, Tome XLIII 3/1983
35. Juynboll(noot 6), pag. 201; Milliot(noot 32), pag. 288; Bormans(noot 32), pag. 18/19
36. Juynboll(noot 6), pag. 190; Milliot(noot 32), pag. 308; Bormans(noot 32), reg. wali (matrimonial)
37. J.G. Sauveplanne, Elementair Internationaal Privaatrecht, Deventer 1982, pag. 32
38. zie onder andere J.G. Sauveplanne, Rechtsstelsels in vogelvlucht, Deventer 1981, pag. 122
39. Art. 108 Turks B.W.
40. Vc B-19, nr. 2.1
41. Vc B-19, nr. 2.2.1 sub b: "Toelating wordt slechts ver-leend, indien een naar Nederlands(internationaal pri-vaat)recht geldig huwelijk tot stand is gekomen. Dit is het geval indien:

- a. het huwelijk is gesloten ten overstaan van een Nederlandse ambtenaar van de burgerlijke stand; beide partijen dienen bij de huwelijksvoltrekking aanwezig te zijn tenzij één van de partijen gerechtigd is om zich te doen vertegenwoordigen (artt. 1:63, 65 en 66 B.W.); hetzij
 - b. het huwelijk is gesloten ten overstaan van een bevoegd ambtenaar van de diplomatieke of consulaire vertegenwoordiging van het land van herkomst van één van de partijen voor zover geen van de aanstaande echtgenoten de Nederlandse nationaliteit bezit; hetzij
 - c. het huwelijk is gesloten in overeenstemming met de wettelijke bepalingen in het land waar de huwelijksvoltrekking heeft plaatsgevonden."
42. Vc 20 juli 1981 G-4, pag. 2 (vervallen)
 43. Vc B-19, nr. 3
 44. AR(RvS) 19 februari 1981, Rechtspraak Vreemdelingen 1981, 52
 45. AR(RvS) 6 juli 1982, Rechtspraak Vreemdelingen 1982, 17
 46. Pres.Rb Haarlem 12 april 1984, Kort Geding 1984, 175
 47. Trb. 1966, 155 (Nederlandse vertaling)
 48. CRvB 24 december 1984, Rechtspraak Sociale Verzekeringen 1985, 67
 49. Art. 7 AKW
 50. zie onder andere CRvB 10 januari 1984, Rechtspraak Sociale Verzekeringen 1984, 71
 51. H. Krüger, Türkei, Südosteuropa-handbuch 1985
 52. T. Ansay, Ein neues Sondergesetz für die Familie in der Türkei, in: Standesamt 1981, pag. 348 e.v. (vertaling: B.J. Blijker, in: Het Personeel Statuut 1982, pag. 3)